

СУСПІЛЬНО-ГРОМАДСЬКА ПОЗИЦІЯ ПОДІЛЬСЬКОГО ДУХІВНИЦТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ПОДОЛЬСЬКИХ ЕПАРХИАЛЬНИХ ВЕДОМОСТЕЙ»)

Наукові дослідження суспільно-громадських та політичних орієнтирів українського парафіяльного духівництва в часи імперських реформ у вітчизняній історіографії мають славні традиції, започатковані такими визначними науковцями, як І. Франко [1], М. Грушевський [2], С. Єфремов [3], І. Власовський [4], Д. Дорошенко [5], Н. Полонська-Василенко [6], О. Лотоцький [7] та інші. У своїх працях вони відтворили механізми нівеляційної політики російського самодержавства, спрямованої на ліквідацію будь-яких проявів національних елементів у духовно-релігійному житті України, всебічно проаналізували тісний зв'язок кращих представників місцевого кліру з визвольними змаганнями українського народу. Варто зазначити, що більшість цих дослідників походили зі священницьких родин, були активними учасниками й організаторами українського визвольного руху й розділили його трагічну долю.

У радянській історичній літературі таке питання з ідеологічних причин висвітлювалося спотворено й однобічно. Ні про які справжні наукові пошуки в цій царині, як і в церковній історії загалом, не йшлося. Дослідження були поновлені в пострадянській незалежній Україні. Так М. Попова у статті «Православна церква та процес українського націотворення в третій чверті ХІХ ст.» проаналізувала розбіжність між позиціями світської національно свідомої інтелігенції й православного духівництва [8]. Її основною причиною авторка вважає перехід значної частини місцевих панотців на службу російській церкві під тиском самодержавної церковної політики. На нашу думку, даний факт є перебільшеним, до уваги не взято регіональні особливості релігійного життя українських епархій в той час, не використано свідчень очевидців та інших історичних джерел.

У праці Н. Шип «Церковно-православний рух в Україні (поч. ХХ ст.) розкривається процес перетворення певних кіл духівництва в активного учасника антиукраїнських акцій [9]. Однак, як слушно зауважує дослідниця, визвольні ідеї знаходили широкий відгук серед священо- та церковнослужителів, більшість з них прихильно ставилися до українського руху, підтримували його, а то й виступали його організаторами.

Г. Надтонка [10], с. Гладкий [11], Л. Шаповал [12] охарактеризували широкий спектр соціальної активності парафіяльного кліру – від заходів, спрямованих на поліпшення пастирської діяльності, до участі в боротьбі за землю. Важливим є висновок Л. Шаповал про те, що духівництво в Україні було єдиною маєтною верствою, представники якої долучилися до цієї боротьби, а священнослужителі у свідомості селян не асоціювалися з образом класового ворога [12, с. 69].

У зазначених та інших наукових розвідках, присвячених церковній та світській вітчизняній історії, суспільно-громадська та політична позиція духівництва розглядається в загальноукраїнському масштабі, наводяться окремі приклади її вияву в різних українських епархіях. У наш час здійснюються спеціальні дослідження й на регіональному рівні.

Найґрунтовніше місце та роль подільського кліру в суспільно-політичному житті України в імперську добу дослідив авторитетний історик українського церковно-визвольного руху А. Зінченко. У своїх публіцистичних творах, підручниках, фундаментальних монографіях, зокрема у праці «Визволитися вірою», він відтворив масштабну картину національно-визвольного руху українського народу наприкінці ХVІІІ – на поч. ХХ ст., а в його контексті розкрив вищий прояв патріотичної активності нашого духівництва – боротьбу за автокефалію Української Православної Церкви на поч. ХХ ст. [13]. Автор широко використав місцевий краєзнавчий матеріал, в тому числі й публікації «Подольських епархиальних ведомостей» – офіційного друкованого органу місцевої єпископської кафедри, що виходив у 1862-1905 роках.

Численні матеріали, вміщені в офіційній та неофіційній частинах тижневика істотно урізноманітнюють джерельну базу церковної історії, надають їй регіонального колориту та допомагають з'ясувати істинну роль церкви в житті України.

Реформи, що проходили в той час в Російській державі, мали близький і безпосередній стосунок як до самого духівництва, так і до його пастирської діяльності. Найголовнішою з реформ була селянська, проголошена царським маніфестом 1861 року. Взамін довгоочікуваних землі й волі селяни отримали обтяжливі фінансові зобов'язання перед поміщиками. Україною прокотилася хвиля заворушень і бунтів. Особливо сильними вони були на Правобережжі, в

тому числі й на Поділлі, де ще жила пам'ять про гайдамаків, а ворожнеча між українським православним селянством і католицькою польською шляхтою посилювалася релігійно-національним гнітом. Самодержавство, використовуючи авторитет парафіяльних священників, перетворило церковні амвони на трибуну для втихомирення розбурханої хвилі народного невдоволення та проповіді соціальної покорі. Духівництво опинилося ніби між молотом і наковаленью: традиційний духовний зв'язок з селянством, підтримка його прагнень здобути землю, з одного боку, а з іншого – значна залежність від влади, необхідність виконання її керівних настанов. До того ж додавалися складні стосунки з місцевими поміщиками-поляками. Загнавши селян у боргову кабалу, вони не давали панотцям можливості проголошувати царський маніфест та розтлумачувати парафіянам його зміст.

Низка публікацій «Подольских епархиальных ведомостей» розкриває позицію рядового священства краю у тих складних суспільно-політичних обставинах, засвідчують його солідарність з інтересами народу. Так в посмертних спогадах про священника Авксентія Янковського описано стихійний бунт жителів волосного села Ковалівки Брацлавського повіту, що відбувся 1862 року. Розлючений тисячний натовп селян погрожував розправою сільському старшині й панотцю за те, що ті нібито підмінили «царську» грамоту про волю на «панську». Налякана волосна влада закликала на свій захист каральний загін. Лише завдяки мужності священника вдалося уникнути кровопролиття. Він зумів переконати своїх парафіян, що іншої «волі» немає, а військових умовив не вдаватися до екекуцій. Згодом отець Авксентій з сумом говорив: «Бог свидетель, что горе крестьян было и моим горем, их страдания – моими страданиями. Но в мире столько зла, что так тяжело отличить ложь от истины» [14, с. 56].

У некролозі священника Ф.Ф. Петрусевича описуються схожі події, що мали місце 1863 року в селі Маркушах Літинського повіту [15]. Однак тоді селянська кров таки пролилася попри намагання панотця уникнути біди. Все, що він зміг врешті-решт зробити, – це висповідати понівечених під час розправи мирян, підготувавши їх за християнським звичаєм до смерті. Становий пристав Ржевуцький, котрий керував «заспокоєнням селян», написав на отця Федора донос за те, що той став на бік «заколотників». Занепокоєний з цього приводу губернатор краю Брауншвейг ініціював вивчення питання: чи не має подільське духівництво шкідливого впливу на народ.

Консисторські чиновники завели на священника слідчу справу. Її матеріали І. Шипович використав при написанні некрологу. З часом духовна влада зняла всі звинувачення з Ф. Петрусевича, трактуючи їх як результат наклепу підступного місцевого поміщика-католика.

Слід зазначити, що автори вказаних публікацій більше ніж через два десятиліття з часу описаних подій високо оцінили позицію своїх колег, як приклад вірності своєму духовному обов'язку. У некрологах відверто засуджуються насильницькі дії російських військових проти беззахисних селян.

Іншим прикладом відданості інтересам народу в тих складних історичних обставинах була діяльність отця Гарнишевського на посаді землеміра. 1864 року під час відводу селянських інвентарних земель в с. Гірчичній Іллінецького повіту він, як старожил, засвідчував точні межі наділів і у такий спосіб відстояв для колишніх кріпаків понад 300 десятин полів [16, с. 94].

Парафіяльні священники захищали селян під час складання уставних грамот. Їхній пильний контроль за роботою мирових посередників – своєрідних арбітрів у поземельних питаннях – викликав роздратування правителів краю. За клопотанням подільського губернатора 1862 року консисторія суворо заборонила місцевому кліру втручатися в роботу мирових установ. Кафедральне керівництво зобов'язало панотців переконувати парафіян, щоб ті погоджувалися на умови уставних грамот, складених в інтересах поміщиків [17, с. 40].

Священників, які після оголошення маніфесту 1861 року переконували кріпаків не відбувати панщину, суворо карали поміщики та місцева влада. Так 1862 р. за подібний «злочин» священника села Куровки Проскурівського повіту І. Квартировича відлучили від посади і спровадили на покуту до Сатанівського монастиря під пильний нагляд настоятеля [18, с. 107].

Архієреїв, завербованих на подільську кафедру з великоросійських провінцій, драгувала активна громадська позиція та високе почуття власної гідності місцевого кліру. З цього приводу О. Лотоцький зазначав, що Поділля прилучено до імперії на півтора століття пізніше за інші частини України. А тому духівництво тут не знало такого болючого процесу асиміляції та нівеляції. Психологічно й морально воно не було так надломлене й винищене, не

було рабського плазування перед владою. Відстоюючи свої права, священники зверталися до найвищих установ [7, с. 34].

Преосвященний Іустин на єпархіальному з'їзді 1883 року наголошував, що подільське духовництво користується недоброю славою серед вищого керівництва. А тому, заступаючи на свою посаду, архієрей добре усвідомлював, якою нелегкою буде його служба в цьому краї [19, с. 170-172].

В офіційній частині «Подольских єпархиальных ведомостей» натрапляємо на розпорядження синоду з приводу скарг священо- та церковнослужителів єпархії на дії місцевої церковної адміністрації. В усіх без винятку випадках такі звернення відхилялися як безпідставні. Дяка ж Л. Грицевського, котрий наважився опротестувати своє звільнення з посади, синод взагалі відлучив від духовного сану, щоб в інших не виникало бажання «зводити наклепи» на своє безпосереднє керівництво [20, с. 209].

До кінця XIX ст. православна церква в Російській імперії перетворилася на потужний поліційно-бюрократичний апарат, а діяльність рядового кліру набула характеру держслужби. Панотці, крім усього іншого, змушені були вести більше 30 видів різноманітної церковної документації. Нав'язані чиновницькі функції шкодили пастирському служінню, а тому спричиняли масове невдоволення духовництва краю. Про це йшлося на сторінках тижневика 1897 року [21, с. 69-82]. Один з дописувачів 1898 року відверто свідчив: панотці повсюдно виявляють непокору кафедральним керівникам, не виконують їхніх приписів і навіть діють наперекір [22, с. 1253]. Непоодинокі випадки протидії владі, що оприлюднювалися в офіційному виданні, являли собою не просто прецеденти, а свідчили про незалежну суспільну позицію подільського священства та про його потенційні можливості в українському русі.

Більшість рядових ієреїв ставали для православних вірних справжніми духовними отцями. Близько 1300 публікацій біографічного характеру, серед яких численні некрологи парафіяльних священників, ювілейні посвяти, спогади про них, є переконливим тому доказом. Значна частина матеріалів цього жанру містить важливі факти суспільно-політичного, культурного життя краю. Наприклад, у некролозі протоієрея Іоанна Зефірова йдеться про немирівське освітньо-культурне товариство, засноване при місцевій гімназії ще в 40-х роках XIX ст. [23, с. 123-125]. До нього входили викладачі А.Г. Теодорович, М.К. Чалий, І.П. Дорошенко, художник Іван Сошенко та інші представники патріотично налаштованої місцевої інтелігенції. Призначений 1850 р. на посаду законовчителя навчального закладу, І.А. Зефіров відразу став активним учасником товариства, заприятелював з його членами. Разом вони потай вивчали твори В. Белінського, Т. Шевченка та інших заборонених авторів, захоплювалися українськими піснями, козацькою старовиною, збирали матеріали для опису Київського навчального округу. Законвчитель відверто співчував національно-визвольним настроям своїх учнів-поляків, хоч і називав їх «по-дитячому наївним романтизмом» Отець Іоанн прожив у Немирові майже 20 років, мав товариські стосунки зі священниками навколишніх парафій, в тому числі з уже згадуваним настоятелем храму с. Ковалівки А. Янковським, найбільшим своїм другом вважав І. Сошенка. Ряд картин, подарованих художником, зберігалися в родині Зефірових як справжня реліквія. Автор некрологу називав Немирів 50-60-х років XIX ст. громадським, культурним, літературним центром краю, Подільськими Афінами. Відомо, що у 1855-1857 роках тут разом з сім'єю жила Марко Вовчок. Її чоловік О. Маркович займав посаду вчителя географії у місцевій гімназії. Тут же навчався рідний брат письменниці Дмитро. Опанас Васильович систематично влаштовував вечори зі співами і музикою, які згодом розрослися в концерти та аматорські вистави. В оселі письменниці часто бували прості люди. Від них гостинні господарі записували народні пісні, казки, прислів'я, приказки та легенди. Цілком слушним видається припущення про близьке знайомство Зефірова з членами родини класика української літератури. Адже в Немирові їх об'єднувало спільне оточення та освітньо-культурна діяльність.

Протягом всього часу функціонування «Подольских єпархиальных ведомостей» систематично з'являлися публікації, в яких місцеві священники висловлювали невдоволення синодальними нововведеннями та спотворенням духовно-релігійного життя. У 90-х роках XIX ст. в середовищі духовництва краю почалися масові протести та заклики до реформ. За визначенням А. Зінченка, у вітчизняній історії ці роки були початком нового етапу українського національного руху, що характеризувався, крім усього іншого, висуненням вимог загальної демократизації церковного життя [14, с. 84]. Всупереч цензурним перепонам єпархіальний часопис ряснів статтями, в яких йшлося про відродження атрофованого життя

парафій, про повернення авторитету подільських панотців та про подолання прірви в їх стосунках з віруючими. Автори на повний голос висловлювали свої національно-патріотичні почуття. Вони писали про пастирську любов до рідного народу, про повагу до його традицій, звичаїв, культури, виступали за повернення української мови до богослужбової практики, робили екскурси в давні й не дуже давні часи, коли в церковно-релігійному житті подолян ще панували гармонійні стосунки. Переконливою та величною була алегорія, до якої вдався рядовий священик А. Гриневич: «О том, насколько уместны национальные идеалы в христианстве, не приходится много говорить. Особенно трогательная, горячая любовь Пастыря-Богочеловека к Своему родному иудейскому народу – любовь, совместившаяся с безмерною Его любовью ко всему человечеству, вот непоколебимое основание, на котором зыждется желание народа иметь пастырем лицо, способное любить и уважать его традиции» [24, с. 273-274].

17 квітня 1905 року вийшов указ російського царя про свободу віросповідання. Це був початок спроб реформації офіційної церкви, котра на той час цілковито втратила авторитет і вплив на суспільство. Своє бачення шляхів реформування збюрократизованих церковних структур подільське духовництво виклало в колективному програмному документі, прийнятому на єпархіальному з'їзді 1905 року – в «Мнениях Подольского Епархиального съезда 1905 года по вопросам о необходимых реформах в церковно-приходской жизни вообще и Подольской епархии в частности» [26]. При його підготовці було враховано побажання священнослужителів Поділля, зафіксовані в 66-ти актах окружних зборів.

Накреслені заходи спрямовувалися на поновлення соборноправного устрою духовно-релігійного життя. Йшлося про розширення компетенції зборів духовництва, скасування обмежень щодо їхнього скликання, запровадження виборного начала на рівні парафій та благочинницьких округів, заміну консисторії виборною Радою пресвітерів, відродження прав парафіяльних громад, вдосконалення роботи духовних судів шляхом введення в дію принципів гласності, доказовості, захисту звинувачених, скасування заборони на участь духовництва в громадсько-державних установах, сільських та волосних судах. Водночас ставилася вимога скасувати непомірні церковні побори на утримання єпархіальних установ та на інші позапарафіяльні потреби. Подільські панотці вважали вкрай необхідним ліквідувати цензурний комітет і припинити контроль за змістом проповідей. Великі сподівання духовництво краю поклало на запровадження повного державного утримання замість псевдоапостольської практики сплати за треби. На думку депутатів, система забезпечення кліру, що склалася протягом ХІХ ст., мала багато вад, а тому заважала достойному пастирському служінню. На сторінках «Мнений» висловлювалося невдоволення грубістю й безкультур'ям кафедральних чиновників, що завдавало православ'ю шкоди значно більшої, аніж недостойні вчинки рядових священиків.

Не ідеалізуючи священство краю загалом, мусимо зазначити, що чимало його представників мали суто людські вади, ставилися до своєї служби як заробітчани та найманці московської церкви. Така поведінка неминуче призводила до розриву їхньої духовної єдності з віруючими. Однак розглянуті публікації яскраво засвідчують, що значна частина місцевого духовництва мала незалежну суспільну позицію, напружені стосунки з московською владою, а в соціальних конфліктах була на боці народних мас.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Франко І. Зібрання творів в 50 т./ К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41: Нарис історії української літератури до 1890 р. – С. 194-470.
2. Грушевський М. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвою українсько-руського народу // Літературно-науковий вісник – 1898. – С. 75-83; Українство і питання дня в Росії. – Львів, 1905. – 12 с.; Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – СПб., – 1907-294 с.; Пятдесят літ ««Исторических песен Малорусского народа» Антоновича і Драгоманова // Україна. – 1924. – Кн. 1, 2; 3 публіцистичних писань Костомарова// Український історичний журнал. – 1992. - №4. – С. 113-133.
3. Єфремов С. Біля початків українства: Генезис ідей Кирило-Методіївського братства // Україна . – 1924. – Кн. 1-2. – С. 88-96.
4. Власовський І. Нариси історії Української Православної Церкви: В 4 т., 5 кн. – Т. 3. – Нью-Йорк – Київ – Бавнд-Брук, 1990.
5. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – 69 с.

6. Полонська-Василенко Н. Историчні підвалини УАПЦ. – Мюнхен, 1964. – 125 с.
7. Лотоцький О. Сторінки минулого // Праці Українського наукового інституту. – Ч. 1. – Варшава, 1932. – 179 с.
8. Попова Н. Православна церква та процес українського націотворення в третій чверті XIX ст. // Православ'я – наука - суспільство: проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції. Черкаси, 15 – 17 жовтня 2004 р. – Черкаси, 2004. – С. 36-38.
9. Шип Н. Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.) – К.: Наукова думка, 1995. – 65 с.
10. Надтока Г. Православна церква і процес українського національного відродження 1900 – 1917 років. – К., 1996. – 110 с.
11. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православної єпархії України на початку XX століття. – Запоріжжя, 1997.
12. Шаповал Л. Роль духовенства в спробі реформ 1900 – 1917 років // Сіверянський літопис. – 2005. – №1 – С. 23-36.
13. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння Василя Липківського. – К: Дніпро, 1997. – 423 с.
14. Несколько слов о покойном священнике А. Янковском // Подольские епархиальные ведомости. Неофициальный отдел (далі – ПЕВ, н.о.) – 1886. – №7. – С. 52-58.
15. Шипович И. Священник Ф.Ф. Петрусевич (некролог) // ПЕВ, н.о. – 1888. – №23. – С. 554-567.
16. Юбилей 50-летия служения в священническом сане священника Ушицкого узда с. Горчицной Игнатия Гарнишевского // ПЕВ, н.о. – 1892. – №5. – С. 91-96.
17. Распоряжение епархиального начальства от 3 февраля 1862 г. // ПЕВ. Официальный отдел (далі – о.о.) – 1862. – №5. – С. 40.
18. Распоряжение епархиального начальства от 28 июня 1862 г. // ПЕВ, о.о. – 1862. – №5. – С. 40.
19. Распоряжение Святейшего Синода от 6 июля 1864 г. за №230 // ПЕВ, о.о. – 1864. – №17. – С. 23.
20. Распоряжение епархиального начальства о неупотреблении укорительных выражений в официальных бумагах // ПЕВ, о.о. – 1867. – №9. – С. 101.
21. О благочиннических советах // ПЕВ, о.о. – 1873. – №21. – С. 607-609.
22. А. Н. Благочинный как нравственный руководитель духовенства своего округа // ПЕВ, н.о. – 1897. – №32. – С. 1251-1262.
23. Протоиерей Иоанн Алексеевич Зефиров (некролог) // ПЕВ, н.о. – 1898. – №7. – С. 119-134.
24. А. Гриневич. Приходский пастырь по идеалу простого народа // ПЕВ, н.о. – 1905. – №12. – С. 268-275.
25. Мнения Подольского Епархиального съезда 1905 года по вопросам о необходимых реформах в церковноприходской жизни вообще и Подольской епархии в частности // ПЕВ, н.о. Прибавление. – 1905. – №45. – С. 1-16.

М.В. Стопчак

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ УНР І ЗУНР З БІЛИМ РУХОМ ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Історія багатогранної зовнішньополітичної діяльності Директорії свідчить, що остання, шукаючи способів захисту української державності від головного її ворога – російського більшовизму, не відмовлялась від спроб порозуміння з тими силами на терені України, які, хоч і важко сприймали ідею української незалежності, проте об'єктивно виступали з антибільшовицьких позицій. До них, безумовно, належать російські антибільшовицькі сили ліберально-консервативного спрямування, що отримали в історіографії назву Білого руху. За доби Директорії цей рух був представлений військово-політичними режимами А. Денікіна та П. Врангеля. Сучасні вітчизняні дослідники вважають, що за умов утворення взаємовигідного військового або військово-політичного союзу між українськими національними силами й російським білогвардійським рухом, вислід їх боротьби з більшовицьким режимом був би значно сприятливішим. Проте кілька можливостей для створення такого стратегічного альянсу у 1918–1920 рр. було втрачено. «Нереалізованість цієї унікальної можливості з вини обох сторін...», – підкреслює вітчизняний історик Д. Табачник, – стало, на нашу думку, однією з важливих причин остаточної перемоги в громадянській війні комуністичних сил. Наслідки цих втрачених перспектив спільної боротьби, безумовно, вкрай негативно позначилися на утвердженні української незалежної державності, на історії розвитку українського суспільства в XX столітті в цілому» [1, с. 74].

Зазначити, що в радянській історіографії взаємини Директорії і проводу ЗУНР з російськими військово-політичними режимами, як спеціальна проблема не розглядалися. Причини цього вбачаємо у жорстко визначеній компартійними органами ідеологічній спрямованості досліджень історії Громадянської війни. Вона повинна була висвітлюватись під кутом зору непримиренної боротьби Червоної Росії з «білими», які будь за що намагались